

<https://doi.org/10.15407/econlaw.2024.01.028>

УДК 346.9

Олексій ЛАВРІН, аспірант,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова Національної академії наук України», м. Київ, Україна
 orcid.org/0009-0004-2848-6476

ПОЗАСУДОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Ключові слова: захист прав, позасудовий захист, суб'єкт господарювання, порушення прав, форми захисту прав, способи захисту прав, юрисдикційної форми захисту, неюрисдикційної форми захисту.

Проведено аналіз проблем позасудового захисту прав суб'єктів господарювання в сучасних економічних умовах, визначено значення та місце позасудового захисту прав в системі захисту прав суб'єктів господарювання. Зосереджено увагу на визначенні поняття позасудового захисту прав суб'єктів господарювання, наявності та необхідності розвитку його форм та способів, а також удосконаленні відповідного правового регулювання.

Вступ. Проблема захисту прав суб'єктів господарювання є актуальною в сучасних умовах, коли динамічно розвиваються господарські правовідносини, торговельна діяльність та багатоманітність форм господарювання. Розвиток ринкової економіки та конкуренції призводить до збільшення форм та способів порушення прав суб'єктів господарювання, що зі свого боку викликає необхідність попередження, протидії та усунення негативних наслідків таких порушень. Для цього забезпечення були покликані різноманітні способи захисту прав суб'єктів господарювання, серед яких гідне місце займають позасудові форми та засоби захисту таких прав. Саме позасудовий захист прав суб'єктів господарювання забезпечує досягнення бажаного результату господарської діяльності через злагоджені дії та за умов відносно невеликих витрат. Постійні зміни умов господарювання зумовлюють необхідність розвитку та вдосконалення наявних позасудових способів захисту прав суб'єктів господарювання, забезпечення належного законодавчого регулювання відповідних відносин, трансформацію та підвищення ефективності реалізації таких способів захисту на практиці.

Цитування: Лаврін О. Позасудовий захист прав суб'єктів господарювання та його значення в сучасних умовах. *Економіка та право*. 2024. № 1. С. 28–38.
<https://doi.org/10.15407/econlaw.2024.01.028>

Сучасні події в Україні, зокрема воєнний стан, окупація частини території країни, постійні обстріли, тривоги та як наслідок таких подій — знищення або значне ускладнення господарських зв'язків, природньо впливають на стан захисту прав суб'єктів господарювання, вибір форм та способів його здійснення, створюють особливі умови реалізації такого захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед окремих форм захисту прав суб'єктів господарювання більшість науковців приділяють увагу судовому захисту, проте деякі, наприклад, О.А. Беяневич, О.П. Подцерковний, О.Г. Хрімлі та С.О. Юлдашев, зупинили свою увагу саме позасудових способах захисту прав суб'єктів господарювання або «альтернативному вирішенню спорів», використання яких набуло популярності за останні 10 років.

Мета статті полягає в дослідженні проблем позасудового захисту прав суб'єктів господарювання в сучасних умовах, визначення його значення, способів та перспектив розвитку відповідного законодавства.

Методи дослідження. Під час підготовки наукової статті було використано комплекс загальнонавчаних методів наукового пізнання. Застосуванням формально-логічного, аналітико-синтетичного та інших методів було досягнуто мету статті, виявлено проблеми позасудового захисту прав суб'єктів господарювання в умовах повномасштабного вторгнення в Україну та запропоновано перспективи удосконалення правового регулювання, усунення відповідних проблем і прогалин у законодавстві щодо спрощення захисту прав суб'єктів господарювання та підвищення ефективності (результативності) засобів позасудового захисту.

Результати дослідження. Існування розвинутого цивілізованого демократичного суспільства обумовлює існування прав та законних інтересів, які потребують захисту від порушень і протиправних дій. Відповідно до ст. 13 Конституції України держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Відповідно до ст. 42 Конституції України кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, а згідно зі ст. 55 Конституції України кожен має право будь-якими засобами, не забороненими законом, захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Захисту прав та за-

конних інтересів потребують всі учасники будь-яких правовідносин.

У загальній теорії права під захистом права, як правило, розуміється державно-примусова діяльність, спрямована на відновлення порушеного права суб'єкта правовідносин та забезпечення виконання юридичного обов'язку зобов'язаною стороною [1, с. 220].

Також під «захистом прав» запропоновано розуміти сукупність взаємопов'язаних правових засобів, способів та форм, за допомогою яких за необхідності забезпечується відновлення чи визнання порушених або оспорюваних прав, створюються умови для запобігання їх порушенню, усунення перешкод здійснення прав, притягнення правопорушників до відповідальності [2, с. 7].

Слід наголосити, що захист прав можливий за наявності або факту їх порушення, або достатніх підстав вважати невідворотнім таке порушення [3, с. 32].

Водночас аналіз законодавства України та наукових розвідок за темою статті дає змогу визначити, що під порушенням прав розуміються будь-які неправомірні дії або бездіяльність, які перешкоджають нормальній реалізації прав, інтересів та можливостей відповідних суб'єктів — учасників правовідносин, порушують або обмежують можливості такої реалізації. **Захист прав** загалом є багатогранною діяльністю, яка здійснюється як у разі безпосереднього порушення прав, тобто наявності несприятливих обставин, зокрема обмежень, для будь-кого із учасників правовідносин, так і у випадку, коли таких обставин ще немає, але існує реальна та обґрунтована вірогідність або реальні підстави вважати, що права будуть порушені чи будуть створені (існувати) перепони для їх реалізації. І вже залежно від обставин, підстав та способів захисту така діяльність або окремі дії можуть здійснюватися різними суб'єктами захисту прав та направлені на попередження, запобігання порушень, усунення перешкод в реалізації прав, забезпечення реалізації прав, відновлення порушених прав, відшкодування шкоди як наслідку такого порушення тощо.

Для чіткого визначення природи поняття захисту, його форм і методів необхідно розібратися з правом (правами), яке підлягає захисту, і суб'єктами, чиї права підлягають захисту. Слід зазначити, що право розглядається наукою

в суб'єктивному та об'єктивному значеннях. Якщо в об'єктивному значенні право являє собою систему загальнообов'язкових соціальних норм (правил поведінки), встановлених державою і забезпечуваних примусом, то в суб'єктивному значенні право — міра можливої дозволеної поведінки суб'єкта. Під час визначення захисту прав суб'єктів господарювання йдеться про захист прав у суб'єктивному значенні, тобто з погляду належності прав конкретним суб'єктам — суб'єктам господарювання, з огляду на міру їх можливої дозволеної поведінки. Суб'єктами господарювання з юридичної точки зору, на нашу думку, справедливо було б вважати учасників господарських правовідносин. Це обумовлено тим, що за своєю суттю суб'єкти господарювання безпосередньо здійснюють діяльність і реалізують свої права в галузі господарської діяльності, яка регулюється господарським правом [4, с. 56].

Суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність та реалізують господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством. Суб'єктами господарювання є: господарські організації — юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України; державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до правил цього Кодексу, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність і зареєстровані в установленому законом порядку; громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці. Суб'єкти господарювання — господарські організації, які діють на основі права власності, права господарського відання чи оперативного управління, мають статус юридичної особи, що визначається цивільним законодавством і цим Кодексом (ч. 1, 2, 5 ст. 55 Господарського кодексу України).

Захисту прав суб'єктів господарювання приділяють достатню увагу правники-науковці на доктринальному рівні. Їхні ідеї та напрацювання певною мірою відобразилися у чинному законодавстві України.

Так, у ст. 20 Господарського кодексу України визначено, що держава забезпечує захист прав

і законних інтересів суб'єктів господарювання та споживачів. Кожний суб'єкт господарювання та споживач має право на захист своїх прав і законних інтересів. Права та законні інтереси зазначених суб'єктів захищаються шляхом, що зазначений у цій нормі.

Захист прав суб'єктів господарювання та споживачів — це введення в дію системи правових та організаційно-технічних заходів, спрямованих на забезпечення реалізації прав цих суб'єктів і недопущення їх порушень [5, с. 41].

Існує думка, що захист прав суб'єктів господарювання варто розглядати як діяльність уповноважених органів й зацікавлених осіб щодо застосування правових форм, способів і засобів захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання, що спрямовані на запобігання й усунення загроз порушення прав відповідних суб'єктів, усунення перешкод здійсненню цих прав, відновлення порушених прав і застосування до порушників заходів відповідальності [6, с. 9—10].

Тож можна зробити висновок, що **захист прав суб'єктів господарювання** — це система заходів (форм і способів діяльності), які здійснюються відповідно до закону як суб'єктом господарювання самостійно, так і через уповноважених осіб, спрямовані на запобігання й усунення погроз порушення прав відповідних суб'єктів, усунення перешкод здійснення цих прав, відновлення порушених прав і правового статусу та залучення порушників до відповідальності [4, с. 59].

Захист прав суб'єктів господарювання визначено таким, що здійснюється у передбаченому законом порядку, тобто за допомогою застосування належної форми, засобів і способів захисту. Їх сукупність становить динамічну систему, набір елементів якої різниться залежно від характеру правовідносин, на захист яких вони спрямовуються. [2, с. 7—8].

Форми захисту — це комплекс внутрішньо узгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктів прав і охоронюваних законом інтересів. Спосіб захисту — це відповідні заходи, які дають об'єктивні підстави постраждалій особі відновити становище, що існувало до порушення, і у такий спосіб отримати втрачені блага майнового або немайнового характеру [7, с. 147].

Розвиток різноманітних господарських правовідносин вимагає відповідного вдоскона-

лення форм і способів захисту прав учасників таких правовідносин, насамперед суб'єктів господарювання.

Науковці по-різному підходять до поділу захисту прав, зокрема суб'єктів господарювання, на форми та способи.

Так, В.В. Петруня визначає судові, несудові та змішані способи захисту (зокрема адміністративні). Визначальною характеристикою несудових способів захисту є можливість самостійно, на власний розсуд суб'єкта господарювання обрати той спосіб захисту, до якого цей суб'єкт буде вдаватися, захищаючи своє право чи законний інтерес. Основною вимогою для несудового захисту прав є дотримання вимог закону чи договору, якими передбачене застосування відповідного способу захисту [2, с. 9–10].

Д.С. Матяшук робить висновок, що кожен суб'єкт господарювання має право на захист своїх прав і законних інтересів шляхом, який встановлюється законодавством чи угодою сторін. Можна виділити дві основні форми захисту прав та законних інтересів осіб, що здійснюють господарську діяльність: судову та несудову [8, с. 68].

Потрібно зазначити, що в науковій літературі підтримують поділ форм захисту суб'єктів господарювання на такі: досудова, позасудова, судова. Але більшість сучасних науковців підтримують позицію щодо наявності двох основних видів форм захисту: неюрисдикційної і юрисдикційної. Суть юрисдикційної форми захисту полягає в тому, що особа, права і законні інтереси якої порушені неправомірними діями, звертається за захистом до державних або інших компетентних органів (наприклад, до суду, арбітражного, третейського суду, вищої інстанції тощо), які уповноважені вжити необхідних заходів для відновлення порушеного права і припинення правопорушення. Неюрисдикційна форма захисту охоплює дії громадян і організацій із захисту громадянських прав та охоронюваних законом інтересів, які здійснюються ними самостійно, без звернення за допомогою до державних та інших компетентних органів [9, с. 136].

Юрисдикційним формам захисту прав притаманний і обов'язковий характер рішення, що виноситься зазначеним органом по суті звернення. Навпаки, неюрисдикційними фор-

мами захисту можна визнати дії самого правомочного суб'єкта або звернення до певної особи, органу чи організації, що не мають впливу на учасників спору, рішення яких не матиме для них обов'язкового характеру (прикладом може бути звернення до медіатора або використання інших альтернативних процедур вирішення спорів) [1, с. 218].

М.Ю. Левченко визначає, що досудові (претензійні) та позасудові (альтернативні) механізми вирішення господарських спорів є не менш ефективними за судові для захисту прав підприємців [9, с. 2].

Із вказаних висловлювань науковців можна зробити висновок, що позасудовий або несудовий захист прав суб'єктів господарювання є окремою формою захисту прав, яка має свої особливості та посідає вагоме місце у системі форм захисту прав суб'єктів господарювання.

Л.В. Діденко зауважує, що позасудовий спосіб захисту являє собою дії громадян і юридичних осіб з відстоювання громадянських прав і захисту охоронюваних законом інтересів, який здійснюється ними самостійно, без звернення до суду. Позасудовий захист цивільних прав характерний тим, що особа може врегулювати всі спірні питання, якщо пред'явить свої вимоги безпосередньо до особи, що порушила її права чи перешкоджає реалізації таких прав, або звернеться до відповідних державних органів, уповноважених розглядати такі питання [10, с. 44]. Позасудовий захист буде ефективним, якщо сторони прагнуть зберегти добрі ділові відносини або налагодити подальшу співпрацю, а характер конфлікту є незначним, що встановлюється несуттєвими наслідками майнового чи немайнового характеру [10, с. 48].

Аналіз наведених вище висновків науковців і чинного законодавства України дає змогу зробити висновок про те, що ознаками позасудового захисту прав суб'єктів господарювання є: здійснення захисту самостійно або зі зверненням до компетентних органів (уповноважених осіб), виключення звернення до державного суду, використання встановлених чинним законодавством України форм і способів правового та організаційного (процедурного) характеру; забезпечення реалізації, захисту та відновлення порушених прав.

У багатьох країнах світу існує «альтернативне вирішення правових спорів» як сукупність

прийомів і методів позасудового врегулювання спорів, результатом застосування яких є угода між сторонами. За оцінками науковців, доля такого вирішення спорів у країнах Європейського Союзу становить 70 % спорів у сфері приватного права. Альтернативні способи вирішення спорів — це сукупність різноманітних процедур, що спрямовані на подолання юридичного конфлікту та здійснюються, як правило, недержавним органом чи приватною особою, з огляду на принципи добровільності, нейтральності, конфіденційності, диспозитивності, рівноправності [11, с. 10].

Отже, узагальнюючи думки в науковій літературі та аналізуючи практичні аспекти захисту прав суб'єктів господарювання, можна визначити, що **позасудовий захист прав суб'єктів господарювання** — це система дій (форм і способів діяльності), що здійснюються без звернення до суду відповідно до закону та/або умов правочину. Дії можуть бути виконані як суб'єктом господарювання самостійно, зокрема через уповноважених осіб, так і зі зверненням до компетентних державних та недержавних органів (крім суду) або до суб'єктів, що уповноважені вчиняти певні дії чи розглядати питання (спори), які спрямовані на запобігання порушення, усунення погроз та перешкод здійснення прав суб'єктів господарювання, припинення порушення прав, відновлення або встановлення порушених прав і правового статусу, а також притягнення порушників до відповідальності.

Відповідно до ч. 3 ст. 20 Господарського кодексу України порядок захисту прав суб'єктів господарювання та споживачів визначається цим Кодексом та іншими законами.

Різнманітність способів позасудового захисту прав суб'єктів господарювання зумовлені великою кількістю й різноманітністю норм, які визначають такий порядок захисту. Наприклад, Глава 26 Господарського кодексу України визначає порядок застосування штрафних та оперативно-господарських санкцій, а Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX «Про медіацію» визначає порядок проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту (спору). Закон України від 05.06.2003 № 898-IV «Про іпотеку» визначає позасудовий порядок задоволення вимог кредитора за рахунок нерухомого майна, що забезпечує виконання зобов'язань, тощо.

Господарське та цивільне законодавство вживають словосполучення «у встановленому законом порядку» та «у судовому порядку» для позначення форм захисту. Якщо розглядати позасудовий захист прав суб'єктів господарювання, то крім зазначених вище, існують різноманітні законодавчі акти, які регулюють статус і порядок діяльності органів, що здійснюють адміністративний захист прав, визначають порядок розгляду спорів між сторонами господарських правовідносин у несудовому порядку (закони України від 11.05.2004 № 1701-IV «Про третейські суди», від 24.02.1994 № 4002-XII «Про міжнародний комерційний арбітраж» тощо), регулюють порядок забезпечення конкуренції у господарських правовідносинах (Закон України від 11.01.2001 № 2210-III «Про захист економічної конкуренції»).

Слід зазначити, що наука, практика та законодавство виділяють чималу кількість і різноманітність способів позасудового захисту прав суб'єктів господарювання. Навіть у юрисдикційних і неюрисдикційних формах захисту можливо знайти позасудові способи захисту прав суб'єктів господарювання.

Юрисдикційний позасудовий порядок захисту цивільних прав здійснюється уповноваженими органами державної влади. До юрисдикційного позасудового порядку захисту можна вдатися, якщо суб'єктивне цивільне право було порушене державним органом або органом місцевого самоврядування, що виступають як представники публічної влади, а також особою, яка перебуває з потерпілим у рівноправних відносинах. У такому разі потерпілі можуть звернутися за захистом своїх прав до органів державної влади. Неюрисдикційна форма захисту може бути реалізована як застосування заходів оперативного впливу щодо особи, яка порушила цивільні права, або самозахист, що розуміється як юридична можливість особи на власний розсуд і самостійно використовувати примусові засоби протидії [10, с. 47].

Відносно узагальнені способи захисту прав суб'єктів господарювання визначаються у ст. 20 Господарського кодексу України та ст. 16 Цивільного кодексу України, хоча і в зазначених нормах вони майже повторюються. Ці норми визначають способи (шляхи) захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання без окремого виділення позасудових.

Так, із зазначених в цих нормах способів (шляхів) захисту можливо було б віднести до позасудових: відшкодування збитків, застосування штрафних санкцій, застосування оперативно-господарських санкцій, установлення, зміни і припинення господарських правовідносин, застосування адміністративно-господарських санкцій, припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення, відновлення становища, яке існувало до порушення прав та законних інтересів суб'єктів господарювання.

Однак зазначений вище перелік не є вичерпним. Обидві норми визначають наявність «інших способів, передбачених законом» і навіть «встановлених договором». Треба зауважити, що перелічені способи зі свого боку розподіляються на декілька видів, які визначаються окремими нормативними актами або окремими розділами Господарського та Цивільного кодексів України.

Унікальність полягає в тому, що деякі способи захисту, зокрема визначені в ст. 20 Господарського кодексу України та ст. 16 Цивільного кодексу України, можуть бути як позасудовими, так і судовими залежно від обставин правовідносин, визначеності учасників правовідносин, вибору форми захисту особою, яка здійснює такий захист, або особою, чий права та законні інтереси захищаються. У деяких випадках суб'єкти захисту мають змогу використати той самий спосіб захисту і в позасудовому порядку, і в судовому (наприклад, під час застосування оперативно-господарських санкцій).

Аналіз наукових робіт, а також різноманітних законодавчих та інших нормативно-правових актів дає змогу виокремити декілька груп форм та способів позасудового захисту прав суб'єктів господарювання, а саме:

1. **Самозахист.** Можна визначити як дії особи, що здійснюються самостійно для попередження порушення, захисту та відновлення своїх прав та інтересів. Законний самозахист можна визначити як реалізацію суб'єктивного права власними засобами, без звернення до органів публічної влади [8, с. 68]. Такий захист може виражатися використанням зазначених вище способів позасудового захисту, як-то: оперативно-господарські санкції, відмова від виконання зобов'язань, установлення, зміна і припинення господарських правовідносин

тощо, і залежати від відносин між суб'єктами господарювання, зокрема від умов договорів між ними.

2. **Адміністративний захист.** Здійснюється органами державної влади, місцевого самоврядування, установами, наділеними відповідними повноваженнями (Національний банк України, Антимонопольний комітет України, Державна податкова служба України, Фонд державного майна України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку тощо). Кожен орган здійснює захист відповідно до своєї компетенції та спеціалізації. Адміністративний захист суб'єктів господарювання полягає у тому, що він застосовується як за наявності, так і за відсутності правопорушення, а також спрямований на запобігання правопорушенням та усунення їхніх шкідливих наслідків [8, с. 142]. Адміністративний захист здійснюється засобами державно-правового впливу із залученням спеціально уповноважених державних органів або вищих органів виконавчої влади. Господарський кодекс України містить ст. 240–247, які визначають адміністративно-правові засоби захисту суб'єктів господарювання [12, с. 21].

3. **Нотаріальний захист.** Це захист прав суб'єктів господарювання, що здійснюється нотаріусом під час або шляхом виконання нотаріальних дій, передбачених чинним законодавством. Такими нотаріальними діями є: охорона спадкового майна, приймання на зберігання та депозит у нотаріуса, вчинення виконавчих написів, опротестування векселів тощо [3, с. 31]. Деякий час з початком збройної агресії російської федерації проти України такий спосіб захисту був недоступний або обмежений з урахуванням обмежень воєнного стану, але сьогодні спосіб відновив свою дію майже повноцінно.

4. **Третейський захист.** Передбачає звернення до третейського суду — недержавного незалежного органу, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб, у порядку, встановленому цим законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних і господарських правовідносин (див., наприклад, ст. 2 Закону України від 11.05.2004 № 1701-IV «Про третейські суди») або міжнародного комерційного арбітражу, у разі здійснення зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків.

5. **Медіація.** Це позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів (ст. 1 Закону України від 16.11.2021 № 1875-IX «Про медіацію»).

6. **Інші види,** що передбачені окремими законодавчими актами та договорами між суб'єктами господарювання, до яких насамперед можливо віднести використання засобів забезпечення виконання зобов'язань, зокрема позасудове звернення, стягнення на заставне майно / предмет іпотеки тощо.

Л.В. Діденко визначає, що до альтернативних способів захисту прав належать медіація, мирова угода, врегулювання спору за участю судді, переговори без участі третіх осіб тощо, які є індивідуальними для різних країн [10, с. 47].

Вважаю віднесення «врегулювання спору за участю судді» та «мирової угоди» до позасудових способів захисту прав дещо спірним. Вони дійсно передбачають досягнення сторонами мирного врегулювання спору без здійснення загальних процесуальних процедур та ухвалення рішення щодо спору, але передбачені процесуальними кодексами, які визначають порядок процесуальних дій судді (суду) та постановлення процесуальних документів — ухвал.

Як слушно зауважує В.В. Петруня, ефективним варто визнавати такий спосіб захисту, що відповідає обставинам справи та характеру порушення; забезпечує реальний захист (відновлення попереднього становища, визнання права, компенсацію збитків, повернення майна тощо) прав та законних інтересів суб'єктів господарювання; відновлює баланс інтересів у взаємовідносинах сторін; встановлює баланс приватно-публічних інтересів [2, с. 15].

Зрозуміло, що ефективність того чи іншого способу, а саме позасудового захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання, є оціночною для кожного конкретного випадку і визначається самими учасниками правовідносин, а точніше конкретним суб'єктом (стороною зобов'язання), який вдається до заходів захисту або потребує захисту.

Як і будь-які дії, зокрема спрямовані на захист прав, за різними показниками, позасудовий захист прав суб'єктів господарювання має свої переваги та недоліки, оцінюючи які в кож-

ному конкретному випадку, суб'єкт захисту і обирає конкретну форму або спосіб захисту.

Так, серед переваг позасудового захисту прав суб'єктів господарювання можна виділити:

- економію часу або швидкість вирішення непорозуміння (спору) між учасниками господарських правовідносин;

- економію витрат. Є змога уникнути зайвих витрат, зокрема судових зборів, державного мита, витрат на послуги фахівців, або нести такі витрати в меншому розмірі, ніж у разі звернення до суду;

- можливість збереження стосунків, економічних зв'язків між учасниками правовідносин, продовження господарської взаємодії;

- збереження конфіденційності щодо інформації про самих учасників правовідносин, про їх взаємовідносини та про допущені ними порушення;

- наявність згоди сторін на визначене врегулювання спору, що зі свого боку забезпечує економію часу, витрат, а також інші втілення переваг;

- гнучкість процесу захисту, відновлення прав, змогу домовитись у процесі реалізації захисту прав;

- забезпечення розподілу відповідальності між сторонами, а рішення за результатами спрямоване на задоволення вимог обох сторін;

- забезпечення незалежності та неупередженості арбітра, який обирається обома сторонами;

- скорочення навантаження на суд та органи виконання рішень.

Щодо недоліків позасудового захисту, то потрібно визначити:

- відсутність чіткого механізму, порядку дій, традицій або чітко визначених умов застосування;

- можливість затягнення процесу самими учасниками правовідносин, відтягнуття притягнення винної сторони до відповідальності;

- необов'язковість деяких рішень та дій для сторін під час реалізації позасудових засобів захисту;

- неможливість повноцінно здійснити захист, завершити усунення перешкод для здійснення прав або відновлення порушених прав без звернення до інших форм та способів захисту, наприклад, до суду або примусового виконання рішення.

Усе викладене вище свідчить про те, що позасудовий захист прав суб'єктів господарювання існує як окрема форма захисту таких суб'єктів, має свої переваги та недоліки, які впливають на рішення про використання способів саме позасудового захисту та водночас виділяють саме позасудовий захист у системі форм та засобів захисту прав.

Слід визначити, що законодавче регулювання позасудового захисту прав суб'єктів господарювання динамічно розвивається та удосконалюється. З огляду на практичне використання засобів захисту в сучасних умовах, можливо зробити висновок, що останнім часом суб'єкти господарювання надають перевагу позасудовому захисту, ніж судовому.

Звісно, ведення бойових дій на частині території країни, періодичні обстріли та оголошення повітряних тривог впливають на здійснення будь-якого захисту прав, включно з позасудовим захистом прав суб'єктів господарювання. Розрив економічних відносин з іноземними державами, обмеження розрахункових та банківських операцій в Україні, обмеження діяльності компетентних органів та мобілізація фахівців впливають на порядок та умови здійснення позасудового захисту. А фактична наявність форс-мажорних обставин (непереборної сили) змушує учасників господарських правовідносин проявляти гнучкість або звертатись до контрагентів щодо зміни правовідносин, умов позасудового врегулювання спорів та відновлення відносин.

Навіть в умовах захисту країни від агресії та воєнного стану в Україні економічні процеси та правовідносини не зупинились, а є однією з умов ефективної боротьби за незалежність і територіальну цілісність України, що диктує необхідність звернути увагу на позасудовий захист прав суб'єктів господарювання, насамперед його законодавче регулювання.

Розвиток та поширення позасудових способів захисту викликають необхідність законодавчого виокремлення позасудового захисту прав суб'єктів господарювання з визначенням (закріпленням) поняття такої форми захисту в нормативно-правовому акті з систематизацією способів саме такого захисту, визначенням механізмів і умов їх застосування та використання.

Таке окреме визначення потрібно вмістити не в окремому акті законодавства, а в окремому

розділі, наприклад, Господарського кодексу України, що сприятиме визначеності у його використанні, спростить таке використання, дозволить учасникам господарських відносин під час укладання договору одразу посилатись на конкретні норми законодавства, які будуть застосовуватись, забезпечить визначеність під час реалізації таких способів захисту прав і злагоджений порядок дій, виключить зловживання деяких учасників господарських правовідносин, що стимулюватиме розвиток, виникнення нових форм, способів позасудового захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання.

Потребують законодавчого вдосконалення і окремі способи позасудового захисту прав суб'єктів господарювання.

Так, наприклад, ст. 235 Господарського кодексу України прямо передбачає, що за порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватись оперативно-господарські санкції, тобто заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуватимуться самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. Водночас до порушника господарського зобов'язання можуть бути застосовані лише ті оперативно-господарські санкції, які прямо передбачені договором. Відповідно до ст. 236 вказаного Кодексу, у господарських договорах сторони можуть передбачати використання таких видів оперативно-господарських санкцій: одностороння відмова від виконання свого зобов'язання; відмова від оплати за зобов'язанням; відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт через прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо; відмова від прийняття подальшого виконання зобов'язання; повернення виконаного кредитором за зобов'язанням в односторонньому порядку (списання з рахунку боржника в безакцентному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію тощо); встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або

на оплату після перевірки їхньої якості тощо; відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин зі стороною, яка порушує зобов'язання тощо. З огляду на викладене, можна стверджувати, що Господарський кодекс України фактично позбавив учасників господарських зобов'язань можливості у своєму договорі встановлювати особливі способи захисту прав, які не передбачені Кодексом або іншим законом [1, с. 225—226].

Водночас ч. 2 ст. 236 Господарського кодексу України передбачає, що перелік оперативного-господарських санкцій, встановлений у ч. 1 цієї статті, не є вичерпним. Сторони можуть передбачити у договорі також інші оперативного-господарські санкції. Так, фактично умовами застосування оперативного-господарських санкцій законодавство визначає змогу їх застосування за умови передбачення цього договором та лише тих їх видів, які передбачені Господарським кодексом та іншими законами. Зазначений приклад свідчить про необхідність законодавчого закріплення більшої «свободи» засобів захисту прав учасників господарських правовідносин, насамперед договірних.

Висновки. Проведене дослідження поняття та сутності позасудового захисту прав суб'єктів господарювання дає змогу визначити його як самостійну форму захисту зі своїми ознаками, особливостями та перевагами, які обумовлюють використання саме позасудових способів захисту прав учасниками господарських правовідносин. Позасудовий захист прав суб'єктів господарювання суттєво впливає на економіку країни, встановлення та розвиток господарських правовідносин. Сучасні умови господарювання, воєнний стан та тимчасова окупація частини територій України не обмежують та не скасовують використання такої форми захисту, але впливають на вибір, умови та особливості здійснення позасудових способів захисту прав суб'єктів господарювання.

Позасудові способи, як правило, дають змогу забезпечити захист прав суб'єктів господарювання з економією часу та витрат, а також сприяють збереженню господарських правовідносин на майбутнє.

Чинне законодавство України передбачає декілька способів позасудового захисту, які

учасники господарських правовідносин обирають самостійно відповідно до умов зобов'язань між ними, підстав та мети застосування, порушених прав, поведінки порушника.

Усунення нинішнього нормативно встановленого «жорсткого переліку» оперативного-господарських санкцій може бути здійснено за допомогою передбачення у ст. 236 Господарському кодексі України окремої норми про те, що сторони господарських договорів мають право (або не позбавлені такого права) передбачити в господарському договорі будь-які інші оперативного-господарські санкції, що прямо не передбачені будь-якими законами та нормативно-правовими актами, але їх зміст, умови та порядок застосування не повинні суперечити нормам законодавства України та/або порушувати їх.

Такі зміни до законодавства дають змогу суб'єктам господарювання — сторонам господарських договорів, визначати в договорах свої, зручні для них оперативного-господарські санкції, які прямо не передбачені чинним законодавством, але сторони визначають їх як найсприятливіші для здійснення господарської діяльності та дієві для захисту прав сторін конкретного договору. Водночас сторони господарських договорів самостійно зможуть визначати найсприятливіші для обох сторін умови, порядок і наслідки таких санкцій, застосовуючи їх до конкретних договірних відносин.

Перспективи подальших досліджень позасудового захисту прав суб'єктів господарювання, з огляду на актуальність та різноманітність способів позасудового захисту прав суб'єктів господарювання, а також збільшення питомої ваги використання суб'єктами господарювання саме позасудових способів захисту прав, полягають у дослідженні та імплементації європейського досвіду альтернативного вирішення правових спорів. Наукове дослідження чинних способів позасудового захисту, розробка та впровадження нових їх видів покликані забезпечити усунення нинішніх недоліків та прогалин у правовому регулюванні, зорієнтованому на розвиток різноманітності форм та способів такого захисту в спосіб, що є найсприятливішим для господарської діяльності відповідних суб'єктів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Проблеми правового регулювання договірних відносин суб'єктів господарювання / за заг. ред. М.С. Долинської. Львів: Галицька видавнича спілка, 2019. 247 с.
2. Петруня В.В. Поняття та система способів захисту прав суб'єктів господарювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2019. 21 с.
3. Марченко В. Щодо питання здійснення нотаріусом захисту суб'єктивних цивільних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 31—35. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.06>
4. Лаврін О. Захист прав суб'єктів господарювання, його форми та способи. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 11. С. 56—60.
5. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / за заг. ред. В.К. Мамутова. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 687 с.
6. Неюрисдикційні форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання / за заг. ред. М.С. Долинської. Львів: Галицька видавнича спілка, 2020. 174 с.
7. Правове регулювання господарської діяльності: Навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Мачуського. Київ: КНЕУ, 2015. 152 с.
8. Матяшук Д.С. Форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання. Стратегії підприємницької діяльності в інтересах сталого розвитку малого і середнього інноваційного підприємництва: зб. наук. пр. НДІ ПЗІР НАПрН України за матеріалами II круглого столу (16 листопада 2020 року). Харків: НДІ ПЗІР НАПрН України, 2020. С. 65—69.
9. Левченко М.Ю. Деякі аспекти досудових та позасудових механізмів захисту прав та інтересів підприємців. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/10/102.pdf> (дата звернення: 21.12.2023).
10. Діденко Л.В. Співвідношення судових та позасудових способів захисту цивільних прав. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 3. С. 44—49. <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-3-06>
11. Притика Ю.Д. Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2006. 26 с.
12. Ніколенко Л.М. Захист прав та інтересів суб'єктів господарювання в умовах реформування законодавства. *Економіка та право*. № 2 (47). 2017. С. 19—24. <https://doi.org/10.15407/econlaw.2017.02.019>

Надійшла 21.12.2023

REFERENCES

1. Problemy pravovoho rehuliuвання dohovirnykh vidnosyn subiektiv hospodariuvannya / za zah. red. M.S. Dolynskoi. Lviv: Halytska vydavnycha spilka, 2019. 247 p. [in Ukrainian].
2. Petrunia V.V. Poniattia ta systema sposobiv zakhystu prav subiektiv hospodariuvannya: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.04. Nats. un-t "Odeska yurydychna akademiia". Odesa, 2019. 21 p. [in Ukrainian].
3. Marchenko V. Shchodo pytannia zdiisnennia notariusom zakhystu subiektivnykh tsyvilnykh prav. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2020. No. 3. P. 31-35. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.06> [in Ukrainian].
4. Lavrin O. Zakhyst prav subiektiv hospodariuvannya, yoho formy ta sposoby. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2002. No. 11. P. 56-60 [in Ukrainian].
5. Naukovo-praktychnyi komentar Hospodarskoho kodeksu Ukrainy / za zah. red. V.K. Mamutova. Kyiv: Yurinkom Inter, 2004. 687 p. [in Ukrainian].
6. Neiyurydsyksiini formy zakhystu prav ta interesiv subiektiv hospodariuvannya / za zah. red. M.S. Dolynskoi. Lviv: Halytska vydavnycha spilka, 2020. 174 p. [in Ukrainian].
7. Pravove rehuliuвання hospodarskoi diialnosti: Navchalnyi posibnyk / za zah. red. V.V. Machuskoho. Kyiv: KNEU, 2015. 152 p. [in Ukrainian].
8. Matiashchuk D.S. Formy zaxystu prav ta interesiv subiektiv hospodariuvannya. Stratehii pidpriemnytskoi diialnosti v interesakh staloho rozvytku maloho i serednoho innovatsiinoho pidpriemnytstva: zb. nauk. pr. NDI PZIR NAPrN Ukrainy za materialamy II kruhloho stolu (16 lystop. 2020 roku). Kharkiv: NDI PZIR NAPrN Ukrainy, 2020. P. 65-69 [in Ukrainian].
9. Levchenko M.Iu. Deiaci aspekty dosudovykh ta pozasudovykh mekhanizmv zakhystu prav ta interesiv pidpriemtsiv. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/10/102.pdf> [in Ukrainian].
10. Didenko L.V. Spivvidnoshennia sudovykh ta pozasudovykh sposobiv zakhystu tsyvilnykh prav. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Yurydychni nauky*. 2020. No. 3. P. 44-49. <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-3-06> [in Ukrainian].
11. Prytyka Yu.D. Teoretychni problemy zakhystu prav uchasnykiv tsyvilnykh pravovidnosyn v treteiskomu sudi: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.03. Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. Kyiv, 2006. 26 p. [in Ukrainian].
12. Nikolenko L.M. Zakhyst prav ta interesiv subiektiv hospodariuvannya v umovakh reformuvannya zakonodavstva. *Ekonomika ta pravo*. No. 2 (47). 2017. P. 19-24. <https://doi.org/10.15407/econlaw.2017.02.019> [in Ukrainian].

Received 21.12.2023

EXTRAJUDICIAL PROTECTION OF THE RIGHTS OF ECONOMIC ENTITIES AND ITS IMPORTANCE IN MODERN CONDITIONS

The author supports the position that the protection of the rights of economic entities is a system of measures (forms and methods of activity) that are carried out in accordance with the law, both by the economic entity independently and through authorized persons, and are aimed at preventing and eliminating threats of rights violations relevant entities, removing obstacles to the exercise of these rights, restoring violated rights and legal status, and bringing violators to justice. The research showed that the division of forms of protection of economic entities into: 1) pre-trial, 2) extra-judicial, 3) judicial has found support in the scientific literature. However, the majority of modern scientists support the position regarding the existence of two main types of such forms: non-judicial and judicial. It is noted that extrajudicial or non-judicial protection of the rights of economic entities is a separate form of rights protection, which has its own characteristics and occupies a valid place in the system of forms of protection of the rights of economic entities. In addition, in most countries of the world there is “alternative resolution of legal disputes”, as a set of techniques and methods of out-of-court settlement of disputes, the result of which is an agreement between the parties of disputes. According to scientists, the fate of such dispute resolution in the countries of the European Union is 70 % of disputes in the field of private law. Thus, summarizing the opinions in the scientific literature and analyzing the practical aspects of the protection of the rights of economic entities, it is possible to determine that the out-of-court protection of the rights of economic entities is a system of actions (forms and methods of activity) that are carried out without going to court, in accordance with the law and/or terms of the deed, both by the economic entity independently, including through authorized persons, and with an appeal to competent state and non-state bodies (except the court) and/or entities authorized to perform certain actions or consider issues (disputes), and which are aimed at preventing violations, eliminating threats and obstacles to the exercise of the rights of economic entities, stopping the violation of rights, restoring or establishing the violated rights and legal status, as well as bringing violators to justice. The research shows that in the scientific literature and current legislation there are several groups of forms and methods of extrajudicial protection of the rights of economic entities, namely: 1) self-defence, which can be defined as the actions of a person, carried out independently to prevent violations, protect and restore their rights and interests; 2) administrative protection, which is carried out by bodies of state power, local self-government, institutions endowed with relevant powers; 3) notarial protection is the protection of the rights of economic entities carried out by a notary during or by performing notarial actions provided for by current legislation; 4) arbitration protection involves applying to an arbitration court – a non-state independent body formed by agreement or relevant decision of interested individuals and/or legal entities in the manner established by this law, to resolve disputes arising from civil and economic legal relations; 5) mediation – an out-of-court voluntary, confidential, structured procedure, during which the parties, with the help of a mediator(s), try to prevent the occurrence or settle a conflict (dispute) through negotiations; other types provided for by separate legislative acts and contracts between economic entities, which, first of all, can include the use of means of ensuring the fulfilment of obligations, including extrajudicial foreclosure on pledged property/subject of mortgage, etc. It was noted that extrajudicial methods, as a rule, allow protection of the rights of economic entities with time and cost savings, and also contribute to the preservation of economic legal relations for the future. According to the author, among the advantages of out-of-court protection of the rights of economic entities, the following may be highlighted: saving time or speed of resolving misunderstandings (disputes) between participants in economic legal relations; cost savings; the possibility of preserving relations, economic ties between the participants of legal relations, continuation of economic interaction; preservation of confidentiality regarding information about the participants of the legal relationship themselves, about their mutual relations, as well as about the violations committed by them; the presence of the consent of the parties to a certain settlement of the dispute, which in turn provides time and cost savings and other implementations of other advantages; flexibility of the process of protection, restoration of rights, the possibility to negotiate in the process of implementation of rights protection; ensuring the distribution of responsibility between the parties, and decisions based on the results are aimed at meeting the requirements of both parties; ensuring the independence and impartiality of the arbitrator, who is chosen by both parties; reducing the burden on the court and decision enforcement bodies. The article also highlights the shortcomings of extrajudicial protection, which should be identified: lack of a clear mechanism, procedure, traditions or clearly defined conditions of application; the possibility of delaying the process by the participants of the legal relationship themselves, delaying the prosecution of the guilty party; optionality of some decisions and actions for the parties when implementing extrajudicial means of protection; impossibility to fully implement protection, to complete the removal of obstacles to the exercise of rights or the restoration of violated rights without resorting to other forms and methods of protection, for example, to court or enforcement of a decision. Elimination of the existing normatively established “hard list” of operational and economic sanctions can be carried out by means of provisions in Art. 236 of the Economic Code of Ukraine of a separate rule stating that the parties to economic contracts have the right (or are not deprived of such a right) to provide in the economic contract for any other operative economic sanctions not directly provided for by any laws and regulations, but the content, conditions and procedure of application should not contradict the norms of the legislation of Ukraine and/or violate them.

Keywords: protection of rights, extrajudicial protection, economic entity, violation of rights, forms of protection of rights, methods of protection of rights, jurisdictional forms of protection, non-jurisdictional forms of protection.